

I. ТЕОРІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ, МЕТОДИКА

УДК 911.3

Олійник Я.Б., чл.-кор. НАПН України, проф., д.е.н.,

Шевчук С.М., к.г.н., доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

РОЗВИТОК МЕТОДОЛОГІЧНИХ ОСНОВ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Розкриті особливості розвитку методологічних основ сучасної суспільної географії України

The methodological fundamentals of current social geography development in Ukraine are disclosed.

Відродження ряду галузей української національної науки припадає на 90-ті рр. ХХ ст. Найголовнішою причиною розвою української наукової думки слід вважати вихід методології науки взагалі з рамок спотвореної марксистсько-ленінської ідеології та московського адміністративного монополізму в розробці теоретико-методологічних засад науки. Все це, безумовно, відобразилося на методології усіх суспільних наук. Позитивним був цей процес і для суспільної географії. У таких умовах українська суспільна географія набирає нової концептуальної форми свого розвитку. Так з приводу становища нашої науки у 90-х рр. в умовах ринкових перетворень науковці Суспільно-географічного відділу Інституту географії у колективній статті відзначали, що сучасний етап розвитку соціально-економічної географії є надзвичайно складним і суперечливим.

Виникають серйозні проблеми теоретичного і прикладного характеру. Ядром теоретичних проблем є зростання протиріч між попередньою методологічною орієнтацією нашої науки, її традиційними концепціями, усталеним понятійно-термінологічним апаратом і новими реаліями, переходом суспільства до принципово нової моделі соціально-економічного розвитку. Ці вчені говорять також про те, що предмет наукових досліджень у суспільній географії не змінився, а його основою залишається виявлення, аналіз, пояснення і прогнозування закономірностей територіальної організації суспільства. Проте, наголошують на швидких змінах, що відбуваються у самому суспільстві, зміні його потреб і стратегічних орієнтирів та ін. У такому контексті вони акцентують на неминучості переосмислення теоретичних концепцій суспільної географії [2]. Українознавчі аспекти вітчизняної географічної науки обґрунтував Ф.Заставний в праці «Географія України» (1990, 1994 р.) [11].

Дещо в іншій ретроспективі розглядає проблеми, що постали перед

суспільною географією після 1991 р., О.Шаблій. Так в ряді досліджень [37,38,39,40], які присвячені проблемам розвитку науки, у цей час він обґрунтовує та відстоює позицію першочергової необхідності позбавити суспільну географію засад історичного матеріалізму, виходячи із застарілості його основ та їх теоретичної й практичної шкідливості для новітньої української суспільної географії. Особливої уваги в цьому контексті він приділяє проблемам «декомунізації» та «дерусифікації» суспільної географії в Україні. В однойменній статті О.Шаблій пише: «декомунізація соціально-економічної географії розчистить шлях до активізації її розвитку, сприятиме її втягненню в процес творення духовних цінностей, посиленню ролі просвітницької діяльності в умовах становлення самостійної України» [37,с.2]. Учений відзначає, що центральне місце в процесі декомунізації суспільної географії має зайняти перегляд марксистських основ розуміння об'єкта дослідження науки.

Якби там не було, але очевидно, що криза, яка охопила економічну та соціальну географію на початку 90-х рр. закономірно сприяла подальшому інтенсивному розвитку нової української суспільно-географічної науки та її методології.

Таким чином, після 1991р. для української національної науки взагалі і суспільної географії зокрема, почався якісно новий етап, що характеризувався, насамперед, визначенням нових завдань і пріоритетів її розвитку, ґрунтовними теоретико-методологічними дослідженнями. Саме в цей час теоретичні основи суспільної географії розробляють та поглиблюють вчені представники наукової школи *М.Паламарчука*, зокрема *М.Пістун*, *Я.Олійник*, *С.Іщук*, *Г.Балабанов*, *І.Горленко*, *О.Паламарчук*, *Я.Жупанський*, а також *О.Шаблій*, *А.Степаненко*, *А.Голиков*, *О.Топчієв* та інші.

Основні погляди на теоретико-методологічні засади сучасної суспільної географії *М.Паламарчука* були ним викладені у статті «Соціально-економічна географія як наука та її значення для сучасної України» (1995р) та узагальнюючій роботі «Економічна і соціальна географія України з основами теорії» (у співавторстві з *О.Паламарчуком*, 1998р.).

У цих працях *М.Паламарчук* ставив першочерговим завданням доопрацювати теоретико-методологічні основи соціально-економічної географії. Саме так він пропонує називати науку, оскільки, на думку вченого, суспільна географія («соціогеографія») знаходиться на стадії свого становлення.

М.Паламарчук окреслив основні теоретичні проблеми соціально-економічної географії за такими напрямками:

1. методологічні основи, наукові підходи та категорії науки;
2. системні об'єкти в економічній і соціальній географії;
3. елементи та функціональні зв'язки у суспільно-територіальному комплексі;
4. теоретичні суспільно-географічні відношення;
5. структура суспільно-територіальних систем.

Оскільки предметом нашого дослідження є лише методологічні основи української суспільної географії, ми розглянемо перший напрямок теоретичної діяльності М.Паламарчука. У рамках методологічних основ нашої науки вчений розглядав такі проблеми:

- глобальний об'єкт географічних досліджень;
- інтеграція наук й сутність географічного підходу;
- закономірності взаємодії суспільства і природи;
- закономірності комплексності у природі і суспільстві тощо.

У першу чергу він розглядав в цілому об'єктно-предметну сферу географічної науки: «географія вивчає поверхню Землі, оповиваючі і підстилаючі її шари речовини, які в сукупності становлять ландшафтну (географічну) оболонку» [23,с.8]. Саме ландшафтну оболонку Землі М.Паламарчук називав «глобальним» об'єктом для всіх географічних досліджень, а оскільки ландшафтна оболонка чи її компоненти досліджуються й іншими науками, вчений наголошував на виключному значенні розуміння предмету географії: «вивчає структуру, динаміку і організацію ландшафтної оболонки з метою обґрунтування шляхів і раціональної територіальної організації суспільства, зокрема розселення населення, розміщення виробництва, ефективного використання, збереження і відновлення природних ресурсів для створення, в кінцевому підсумку, сприятливих умов для життя людей» [24,с.7].

На основі такого розуміння предметної сутності географії М.Паламарчук та О.Паламарчук виділяють дві «підсистеми» географічної науки – фізико-географічну (природнича підсистема) та суспільно-географічну (соціальна підсистема). При цьому роблять наголос на всезростаючій ролі суспільної географії. Чинниками розвитку сучасної суспільної географії в Україні М.Паламарчук називав: процеси інтеграції національних господарств у світове; обмеженість сировинних ресурсів, ускладнення взаємодії між суспільством і природою, потребу в розвитку наукових основ управління економічним і соціальним розвитком регіонів та виключно великій ролі необхідності знань про комплексотворення [23, с.9].

Проблему предметної області суспільної географії М.Паламарчук розглядав крізь призму галузей науки та їх визначань, а вже потім пропонував узагальнене розуміння предмету суспільної географії. У системі суспільно-географічних наук чільне місце він відводив соціально-економічній географії, яку, в свою чергу, поділяв на економічну географію, соціальну географію та географію населення.

М.Паламарчук дав визначення кожній з цих галузей та визначив їх внутрішню диференціацію:

- економічна географія – «галузь соціально-економічної географії, що вивчає територіальну організацію суспільного виробництва, просторові процеси і форми організації життя людей з позицій самого виробництва. Основними її

науковими категоріями є територіальний поділ праці, розміщення виробництва, виробничо-територіальні комплекси, економіко-географічне положення та ряд інших». До економіко-географічних дисциплін відносив: географію промисловості, географію АПК, транспорту, соціальної інфраструктури, світового господарства, зовнішньої торгівлі (як бачимо, подібний поділ відповідав концепції галузевого підходу;

- соціальна географія – «галузь соціально-економічної географії, що вивчає просторові процеси і форми організації життя людей ...» [23,с.9]. Розуміючи соціальну географію як науку, яка вивчає все людство (об'єкт соціальної географії), М.Паламарчук говорив про її «конкретні об'єкти дослідження» - територіальні спільноти людей та їх зв'язки з навколишнім середовищем, регіональні відмінності життя людей та ін.

- географія населення – «наука, що вивчає закономірності і територіальні особливості формування і розвитку сучасного складу населення та поселень за різних соціальних, економічних і природних умов» [23,с.9]. До галузевих дисциплін географії населення вчений відносив географію трудових ресурсів, міграцій, поселень та ін.

На основі розуміння єдності економічних і соціальних процесів у суспільстві, М.Паламарчук прийшов до висновку стосовно єдності економічної і соціальної географії як науки, яка інтегрованим об'єктом свого вивчення має суспільно-територіальний комплекс, «який включає об'єкти виробничі, соціальні і ті, що формуються у процесі взаємодії суспільства і природи» [23,с.9]. Предметом економічної та соціальної географії М.Паламарчук називав «територіальну організацію суспільства в міждержавному масштабі, в різних країнах, районах, місцевостях» [23,с.9-10]. Розуміючи територіальну організацію суспільства як базову категорію економічної та соціальної географії він сформулював її теоретичні засади .

Маємо відзначити й те, що хоча М.Паламарчук розглядав суспільну географію як науку, що перебуває на стадії свого формування, він все ж розглядав проблему співвідношення між соціально-економічною та суспільною географією. У цьому контексті він відзначав, що соціально-економічна географія є вужчим поняттям стосовно суспільної, адже, за переконанням вченого, остання включає також політичну, військову, медичну, етногеографію. «Соціально-економічна географія становить основне ядро суспільної географії. Їх теоретико-методологічні основи є спільними [...]. Що стосується суспільної географії, [...] вона включає, крім соціально-економічної географії, інші суспільно-географічні дисципліни, тому її доцільно називати, як це прийнято в розвинених країнах, соціогеографією» [23,с.10].

На основі власних суспільно-географічних студій, закономірностей у розвитку географічної думки впродовж другої половини ХХ ст. М.Паламарчук сформулював інтегральне розуміння соціально-економічної географії як науки «про територіальну організацію суспільства, про суспільно-територіальні

комплекси, фактори їх формування, структуру, організацію і закономірності розвитку» [23,с.11]. Відзначаючи досягнення науки він також окреслив фундаментальні та прикладні завдання, які тісно пов'язував з актуальними проблемами, що їх доводиться нині вирішувати у зв'язку з оновленням українського суспільства. Основою фундаментальних досліджень у сфері суспільної географії, на думку М.Паламарчука, має стати розвиток «теорії ландшафтної оболонки, її структури і організації, всебічно опрацювати теорію суспільно-територіального комплексоутворення, досліджувати закономірності взаємодії суспільства і природи, розробляти еколого-географічні основи раціонального природокористування» [23,с.12].

Таким чином, М.Паламарчуком упродовж його невтомної плідної наукової діяльності було розроблено фундаментальні теоретико-методологічні положення вітчизняної суспільної географії. На цій основі була узагальнена геопросторова організація суспільства. А його теоретичні напрацювання стали однією з передумов остаточної еволюції соціально-економічної географії в сучасну суспільно-географічну науку. Учні та послідовники М.Паламарчука підтримуючи ідеї свого вчителя, продовжують розвивати їх, тим самим дають новий поштовх на шляху еволюції вітчизняної суспільної географії.

М.Пістун – видатний український економіко-географ сучасності. Основними напрямками його наукової діяльності є дослідження теорії, історії та методології суспільної географії, територіальної організації промислових комплексів, проблеми комплексного розвитку міст та ін. Чималим є доробок вченого у сфері історії розвитку української суспільної географії: дослідження закономірностей формування наукових економіко-географічних шкіл [26,30], історії становлення наукових регіональних центрів [27,28] та внеску окремих учених у суспільну географію [109], визначення сучасного стану та окреслення перспектив подальшого розвитку вітчизняної суспільної географії [29,31].

Праці М.Пістуна «Основи теорії суспільної географії» (1994, 1996 рр.) стали першими узагальнюючими дослідженнями з теоретико-методологічних проблем сучасної суспільно-географічної науки. Ці роботи репрезентували зміст поняття «суспільна географія», розкрили її головні завдання як науки, проте, а це мабуть найголовніше, що названі праці М.Пістуна та ще ряд його статей знову і знову започаткували й розвинули дискусію стосовно методологічних засад української суспільної географії, – вчений розглядає сутність, особливості та чинники розвитку теоретичного знання взагалі, звертає увагу на структуру наукового пізнання і його теоретичний рівень, аналізує «методологічну базу» суспільної географії (її суть, рівні, функції та принципи), досить детально формулює концепцію об'єкта вивчення суспільної географії, досліджує теоретичні основи суспільно-географічних відношень і процесів, характеризує основні суспільно-географічні закономірності.

У межах досліджень концепції об'єкта та предмету суспільної географії М.Пістун розглядає структуру географічної оболонки Землі; географічні

аспекти взаємодії природи і суспільства, визначає «суспільно-географічний комплекс» як інваріантний об'єкт вивчення суспільної географії, аналізує розвиток в історії науки поглядів стосовно предметної сутності суспільної географії, визначає її місце в системі географічних наук та зв'язки з іншими науками, розробляє модель внутрішньої структури науки.

Географію М.Пістун розуміє як природничо-суспільну науку, що вивчає територіальну і комплексно-пропорційну організацію обміну речовини, енергії та інформації між суспільством та навколишнім середовищем [25,с.37]. До такого визначення він приходить в результаті поетапного аналізу поглядів ряду зарубіжних та українських вчених. Таким чином, ми бачимо, що М.Пістун на основі концептуальної ідеї взаємодії двох складових, природи і суспільства, розкриває дефініцію географії як науки. Природу і суспільство вчений розглядає як рівноцінні складові.

Особливості функціонування суспільно-географічних об'єктів підпорядковуються дії певних закономірностей. М.Пістун виділяє основні закони, «які відображають найбільш загальні, істотні й необхідні внутрішні просторові відношення і процеси між матеріально-речовинними компонентами суспільства, насамперед, між продуктивними силами» [25,с.41]. До них М.Пістун відносить закони раціональних територіальних зв'язків, територіальної спеціалізації, територіальної концентрації, територіальної комплексності та територіальної пропорційності. Єдність дії цих законів він розглядає через суспільно-географічні закономірності територіальної і комплексно-пропорційної організації.

Таким чином, М.Пістун стверджує, що об'єктом суспільної географії є результати дії суспільно-географічних законів – суспільно-географічні комплекси – це «виокремлена на основі суспільно-географічних зв'язків територіальна і комплексно пропорційна структура матеріально-речовинних і духовних компонентів діяльності людини [25,с.33].

Розглядаючи методологічні основи суспільної географії, М.Пістун також аналізує структуру географічної науки, а також окремо зупиняється на її суспільно-географічній складовій. У цьому контексті він розглядає погляди радянських вчених С.Калесника, Б.Семевського, О.Асланікашвілі, Ю.Саушкіна та ін. Не залишив поза увагою вчений і проблему місця суспільної географії в системі наук. Він приходить до висновку, що суспільна географія перебуває у зв'язку не тільки з фізичною географією, а й з економічною наукою. Саме з процесом диференціації останньої М.Пістун пов'язує зміни у галузевій структурі суспільної географії, зокрема розглядає проблему співвідношення між суспільною географією та регіональною економікою: «конструктивно суспільна географія повинна максимально взаємодіяти з регіональною економікою, але вона є складовою частиною географічної науки, має свій об'єкт і предмет дослідження» [25,с.45].

Надзвичайно великого наукового значення набула розроблена М.Пістуном

модель структури суспільно-географічної науки. Розробляючи таку модель, він використовує два підходи: функціонально-генетичний та методичний (за співвідношенням методів, які використовуються).

За повнотою відображення змісту систему суспільно-географічних дисциплін М.Пістун поділяє на загальні дисципліни (основи теорії суспільної географії, суспільно-географічна картографія, управління розвитком регіону, основи районного і міського планування, методи і методика суспільно-географічних досліджень); економіко-географічні (галузеві та регіональні); соціально-географічні (галузеві і регіональні); політико-географічні, культурно-географічні; управлінсько-географічні; інфраструктурно-географічні [25,с.46].

На основі співвідношення аналізу і синтезу, що проявляються, на думку М.Пістуна, в процесах диференціації та інтеграції суспільно-географічного знання вчений виділяє аналітичні галузеві суспільно-географічні дисципліни (географія природних ресурсів, географія населення і розселення, географія промисловості, сільського господарства, транспорту, торгівлі (внутрішньої та зовнішньої), послуг, будівництва (будівельної індустрії), зв'язку, грошового обігу, культури, політики, рекреації, інфраструктури, адміністративного управління) та синтетичні суспільно-географічні дисципліни (країнознавчі, в тому числі районні, конструктивно-прикладні, теоретико-методологічні).

В окрему групу суспільно-географічних дисциплін М.Пістун включає методичні науки (курси-методи, різноманітні методики вивчення і навчання) [25,с.47-49].

Отже, формуючи методологічні основи сучасної української суспільної географії у їх взаємопов'язаному контексті, М.Пістун дав фактично перше системне розуміння предметної області суспільно-географічної науки на сучасному етапі її розвитку. Окрім методологічного базису нашої науки, він розробляє теоретичні основи категорії «розміщення продуктивних сил» як суспільно-географічного відношення, розробив теоретичні основи суспільно-географічного районування та ін. М.Пістун є фундатором власної наукової суспільно-географічної школи (докторами наук стали І.Дудник, П.Луцишин, О.Паламарчук). Науковий доробок вченого був вперше системно проаналізований Я.Олійником [20].

Як відзначалося нами раніше, протягом 90-х рр. ХХст. – на початку ХХІ ст. осмислення об'єкта і предмета суспільної географії, її внутрішньої структури та завдань розвитку знайшло своє відображення у монографіях, навчальних посібниках, окремих статтях. Це ще раз підкреслює потребу в узагальненні думок провідних вітчизняних вчених з цього приводу. Проблема методологічних основ суспільної географії активно досліджувалась протягом 90-х рр. й науковцями Відділу суспільно-географічних Інституту географії НАН України [2,3,5,6]. Проблему теоретико-методологічних основ української суспільної географії активно розглядають *Г.Балабанов та І.Горленко*. У статті

«Современный этап развития экономико-географических исследований в Украинской ССР» [5], проаналізувавши рівень тогочасного розвитку суспільної (економічної) географії Г.Балабанов та І.Горленко визначають основні напрямки досліджень та здійснили їх коротку характеристику. Проблему становлення суспільної географії та розвитку її основних галузей в Україні вчені досліджують у статті «Суспільна географія в Україні» [2] написаній у співавторстві з М.Пістуном. Ними було виділено такі напрями у розвитку економіко-географічних досліджень протягом 50-80-х рр. XX ст. в Україні: розвиток теорії і методів науки, розробка проблем природокористування, географія населення, територіальна організація виробництва, географія сфери обслуговування, комплексні дослідження господарства окремих економічних районів, вивчення зарубіжних країн. Вчені дали визначення суспільній географії як науки, що вивчає «складні територіальні проблеми розвитку суспільства у поєднанні їх соціальних (демографічних, медико-географічних, споживчих, етнокультурних, політичних), екологічних та економіко-географічних аспектів» [2,с.18]. Пріоритетним напрямком розвитку суспільної географії в Україні вчені вважають її спрямованість на визначення рівня розвитку країни, пізнання чинників формування територіальної диференціації його суспільно-природної ефективності, якості життя населення тощо.

Сучасні теоретико-методологічні засади суспільної географії також сформульовані *А.Голиковим, Я.Олійником та А.Степаненком* у колективний праці «Вступ до економічної та соціальної географії» [4] та окремо Я.Олійником та А.Степаненком у роботі «Вступ до соціальної географії» [21]. У передмові до праці «Вступ до економічної та соціальної географії» вчені говорять про певну обмеженість методологічних підходів в українській суспільній географії часів радянської науки, а у зв'язку з цим, на їх думку, виникає необхідність «проведення «очисних робіт» у теорії економічної та соціальної географії, чіткого визначення нових творчих орієнтирів економічної та соціальної географії». Дослідники розглядають науковий статус економічної та соціальної географії; розкривають етапність у становленні світової суспільно-географічної думки, висвітлюють розвиток суспільної географії в Україні, а також формулюють визначальні методологічні принципи соціально-економгеографічних досліджень.

Об'єктом економічної та соціальної (суспільної) географії А.Голиков, Я.Олійник, А.Степаненко називають «просторову організацію антропосфери», але при цьому вони розмежовують поняття «просторової організації суспільства як інтегрованого цілого» та «просторову організацію складових – господарства, населення, інфраструктури та ін.». До спільних об'єктів економічної та соціальної географії відносять територіально-виробничі комплекси, економічні райони, системи розселення тощо.

Далі науковці аналізують різноманітні підходи в поглядах на предметну сутність економічної та соціальної географії й дають його власну дефініцію –

«просторова організація суспільства» . Так А.Голиков, Я.Олійник, А.Степаненко пропонують під економічною та соціальною географією розуміти науку, що «вивчає особливості й закономірності просторової організації суспільства та окремих цивілізацій (господарство, населення, інфраструктура, природні ресурси тощо). Пізнання соціально-економічних процесів у територіальному вимірі передбачає вивчення їх з позицій локалізації, взаєморозміщення, взаємодії та просторових відносин, причинно-наслідкових зв'язків і ін. Предметна царина науки може розрізнятися масштабами охоплення – від гранично широкого до вузького, що відбиває в процесі розвитку науки позиції різних шкіл і вчених, формування та виокремлення нових наукових напрямів» .

Економічну та соціальну географію А.Голиков, Я.Олійник, А.Степаненко розглядають також у контексті дії на ті чи інші суспільно-географічні явища суспільно-географічних законів та закономірностей.

Основні завдання економічної та соціальної географії вони вбачають у розробці наукових засад просторової організації суспільства, його вдосконалення, вивчення територіальних суспільних систем. Досить цінним з наукової точки зору є їх підхід до проблеми внутрішньої структури нашої науки. Основними її компонентними складовими вони називають економічну географію й соціальну географію: «економічна географія – напрям, який досліджує територіальну організацію виробництва, просторові процеси та форми організації життєдіяльності людей», «соціальна географія – напрям, який досліджує закономірності територіальної організації соціальної сфери, просторові процеси й форми організації життя людей і суспільного виробництва передусім з погляду людини [...]» . В межах економічної та соціальної географії А.Голиков, Я.Олійник, А.Степаненко виділяють галузеві, комплексні, комплексно-галузеві й регіональні науки.

Насамкінець розгляду методологічного статусу економічно-соціальної географії вони відзначають напрями її подальшого розвитку, наголошують на необхідності розширення предмету науки та зміни її статусу у системі галузей наукового пізнання.

Таким чином, розробка методологічних основ української суспільної географії А.Голиковим, Я.Олійником та А.Степаненком визначає новий підхід в цьому суперечливому аспекті теорії науки. Свої погляди стосовно методологічних проблем соціальної географії Я.Олійник та А.Степаненко виклали у праці «Вступ до соціальної географії» [19]. Маємо принагідно відзначити, що проблеми становлення теоретичних основ соціальної складової суспільно-географічної науки потребує свого окремого дослідження.

Активні наукові дослідження у сфері досліджень теоретико-методологічних основ сучасної суспільної географії були продовжені на початку ХХІ ст. Зокрема, протягом останніх семи років вийшли праці з методологічних проблем суспільно-географічної науки П.Луцишина,

Я.Жупанського, М.Пістуна, М.Багрова, Я.Олійника, С.Іщука, О.Шаблія, О.Топчієва, А.Доценка, А.Степаненка, В.Джамана, В.Руденка, М.Фащевського, О.Заставецької, Л.Немець, К.Немця, М.Дністрянського, Л.Шевчук, К.Мезенцева.

Серед робіт *О.Топчієва*, присвячених цій проблематиці є фундаментальні праці «Терміни і поняття в економічній географії» [32] «Основи суспільної географії» [33] та «Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики» [35].

У своїх теоретичних студіях О.Топчієв значну увагу приділив загальнонауковим аспектам теорії та методології суспільної географії, дослідженню суспільно-географічних процесів, розробці наукових основ територіальної організації суспільства, методам суспільно-географічних досліджень, розробці дефініцій таких базових для науки категорій як «простір» та «час», дослідженню концепції геосистем у суспільній географії, і, безперечно, дослідженню предметної області суспільної географії.

О.Топчієв об'єкт географії визначає в цілому, виходячи з її досліджень просторової організації земної поверхні – «ландшафтна оболонка» [35,с.72,], а предмет – «просторова (територіальна) організація ландшафтної оболонки» [35,с.72]. У своїх попередніх дослідженнях він уточнював компоненти «ландшафтної» оболонки: «природа, населення, господарство» [33,с.177].

Виходячи з об'єктивної неможливості розмежування природної складової й геосфер з соціально-економічною складовою, тобто на основі концепції взаємодії суспільства і природи О.Топчієв визначає об'єкт суспільної географії: «у широкому розумінні - вся ландшафтна оболонка» [35,с.73]. При цьому він наголошує на необхідності деталізувати об'єкт суспільної географії та визначає наступні варіанти такої деталізації: 1) об'єкт – окремий компонент або його складова (підкомпонент), а предмет – територіальна (геопросторова) організація, територіальна диференціація та концентрація (зосередження); 2) об'єкт – певна сукупність (два чи більше) компонентів ландшафтної оболонки; предмет – їх просторова взаємодія та взаємозалежність, співпадання – неспівпадання у просторі, закономірності розподілів і співпадань; 3) об'єкт – цілісний комплекс компонентів ландшафтної оболонки, який називають геокомплексом, територіальним соціально-економічним комплексом, суспільно-географічним комплексом, предмет – закономірності формування та функціонування таких комплексів, їх роль у життєдіяльності суспільства; 4) об'єкт – окрема геосфера (антропосфера, техносфера, соціосфера, природне середовище, економосфера), предмет – закономірності формування і функціонування такої земної оболонки – геосфери, її взаємодія з іншими геосферами, значення і роль у життєдіяльності суспільства; 5) об'єкт – вся сукупність соціально-економічних геосфер ландшафтної оболонки Землі, предмет – виокремленість і автономність кожної складової геосфери, їх взаємопов'язаність та взаємозалежність, тенденції до інтеграції і формування

якісно нової геосфери – соціосфери, ноосфери [35,с.73-74].

Визначаючи такі варіанти деталізації об'єкта та відповідно предмета суспільно-географічних досліджень, О.Топчієв все ж говорить про його узагальненість, а виділені ним напрями лише окреслюють загальні підходи.

Предметом суспільної географії вчений називає «територіальну (просторову чи геопросторову) організацію суспільства та його основних складових – природно-ресурсного середовища, населення, інфраструктури, виробництва, соціальної й духовної сфер» [33,с.182].

Суспільну географію О.Топчієв розглядає в межах визнаного більшістю сучасних вчених дефініцій як науку «про територіальну організацію суспільства» [35,с.75], але він робить спробу визначити предмет суспільної географії крізь призму вчення про ландшафтну оболонку та приходять в цілому до такого висновку: «суспільна географія – наука про соціально-економічну організацію ландшафтної оболонки Землі» [34,с.6]. Подібне розуміння предмету науки може бути уточнене, на думку О.Топчієва, головним аспектом дослідження суспільної географії – «не просто територіальна (просторова) організація соціально-економічних компонентів та їх поєднань, а суспільна (соціально-економічна) організація ландшафтної оболонки в цілому» [34,с.6].

Розробляючи власний підхід до системи суспільно-географічних дисциплін, О.Топчієв аналізує погляди українських та зарубіжних науковців (С.Ниммік, С.Лавров, М.Пістун, О.Шаблій). Класифікаційну модель суспільно-географічних дисциплін він будує за такими ознаками: за напрямками досліджень (компонентні, комплексні та інтегральні суспільно-географічні дисципліни) та за предметними уявленнями (геосферні та геосистемні). Також в структурі суспільної географії О.Топчієв виділяє основні, допоміжні та суміжні дисципліни.

Як бачимо, теоретико-методологічні дослідження суспільної географії О.Топчієва мають досить широкий спектр та велике наукове значення. Його праці формують концептуальні напрями подальшого розвитку методологічних досліджень у сфері нашої науки; вчений фактично узагальнив сучасний стан методології української суспільної географії, що безперечно позитивно впливає на її імідж в системі наук та закладає теоретичні підвалини подальших досліджень.

Свій науково-теоретичний підхід до методологічних основ української суспільної географії на сучасному етапі розвитку науки презентував *О.Шаблій*. Вчений активно займається дослідженнями історичних особливостей розвитку нашої науки в різноманітних аспектах: 1) історія вітчизняної географії (організатор конференцій, автор монографій, присвячених видатним українським географам, шеф-редактор Всеукраїнського часопису «Історія української географії», обґрунтував наукові основи історії науки); 2) теоретико-методологічні основи суспільної географії (фундаментальні праці «Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії» [39] та «Основи загальної

суспільної географії» [40]; 3) питання галузевої структура господарства та соціально-економічного розвитку держави у всіх його аспектах тощо. Усі суспільно-географічні студії О.Шаблія ґрунтуються на засадах українознавства.

Теоретико-методологічні студії займають чи не найголовніше місце у дослідженнях О.Шаблія. Учений досліджує проблеми сьогодення суспільно-географічної науки: значення проблемного підходу у науці, рівні і об'єкти пізнання географії та її «онтологічний» об'єкт, предмет дослідження суспільної географії, внутрішню диференціацію науки та ін.

Одним з головних завдань розвитку суспільної географії в Україні О.Шаблій називає переосмислення «марксистських основ розуміння в ній об'єкта дослідження» [37,с.2]. У цьому контексті він критикує марксистсько-ленінські погляди на онтологічний об'єкт науки та визначає окремі підходи до визначення онтологічного об'єкта суспільної географії. В результаті він приходить до того висновку, що об'єктом суспільної географії є суспільство, виходячи з самої назви науки. А оскільки, на думку вченого, протягом тривалого часу радянська наука трактувала суспільство виключно з ідеологічних позицій марксизму, то дефініція «суспільства» взагалі і як об'єкту суспільної географії вимагає свого нового розуміння. Отже, суспільство О.Шаблій розглядає як поєднання «демографічної, соціальної, господарської, екологічної, політичної, культурної, духовно-релігійної» [39,с.22] сфер, що перебувають у тісному взаємозв'язку. Проте очевидним є те, що трактування О.Шаблієм феномену суспільства як «складної системи сфер» йде в розріз з тлумаченням суспільства більшістю сучасних суспільних наук. Можливо, саме тому він уточнює, що суспільство як об'єкт суспільно-географічної науки, необхідно розглядати з «геосферних позицій» [160,с.7]. Проте в подібному розумінні суспільства можемо також простежити і його відокремленість від природничої складової ландшафтної оболонки. Тоді суспільство має розглядатися як інтегральний компонент ландшафтної оболонки, а з метою посилення його географічної суті необхідно розробити його геосферну диференціацію.

У межах об'єктно-предметної області суспільної географії О.Шаблій виділяє загальний (онтологічний) об'єкт – суспільство та «конкретні» об'єкти – «форми геопросторової (територіальної) організації суспільства в цілому чи його складових частин». На цій основі предметом суспільної географії, на думку вченого, є «геопросторова (територіальна) організація суспільства чи його окремих частин – населення, виробничої, соціальної, духовної чи природноресурсної сфер» [40,с.25]. Серед основних характеристик геопросторової складової суспільної географії О.Шаблій розглядає взаєморозташування, наявність просторових зв'язків, існування та функціонування суспільних територіальних утворень.

Основними функціями суспільно-географічної науки, на думку вченого, є «теоретична, конструктивна (практична), освітня, виховна та ін.».

На основі досить детального аналізу класифікаційних схем внутрішньої диференціації суспільної географії ряду зарубіжних та українських науковців (С.Ниммік, С.Лавров, О.Ващенко, М.Пістун) О.Шаблій в межах суспільної географії як науки виділяє її «теоретичне ядро» (теорія суспільної географії), чотири «блоки основних» (географія населення, соціальна географія, економічна географія, політична географія) та два «блоки допоміжних» (сюди відносить методичні науки) дисципліни та «групу суміжних» дисциплін (історія географії, історична географія, регіональна економіка тощо).

У підсумку до своїх теоретичних студій стосовно методологічного статусу суспільно-географічної науки О.Шаблій розкриває саму дефініцію суспільної географії – «географія людини» (тобто антропогеографія).

Таким чином, О.Шаблій своїм новим підходом до трактування методологічної сутності суспільної географії відкинув тривале розуміння предмету суспільної географії як територіальної організації господарства чи населення, а запропоновані ним геосферний підхід до розуміння суспільства та геопросторова концепція організації суспільства як об'єкту та предмету суспільно-географічної науки відповідно, визначають сьогодення нашої науки та окреслюють перспективи її подальшого розвитку.

Протягом останніх років набули свого розвитку нові напрямки у розробці теоретико-методологічних засад суспільно-географічної науки. Теоретичним проблемам територіальної організації суспільства, питанням транскордонного співробітництва присвячені праці П.Луцишина [14,15]. Методологічні та методичні питання дослідження регіонального розселення висвітлені в ряді праць А.Доценка та В.Джамана. Також, А.Доценком було здійснено теоретико-методологічне обґрунтування територіальної структури та територіальної організації населення. Дослідженню методологічних проблем суспільно-географічних комплексів різних типів присвячені праці Ф.Заставного, С.Іщука, О.Заставецької, І.Дудника та ін. Зокрема, С.Іщук [12,13] розробив науково-методичні основи формування і розвитку промислових комплексів та проблеми територіальної організації промислового виробництва тощо. Географічні основи комплексного економічного і соціального розвитку території на обласному рівні, проблеми розвитку суспільно-географічної науки в Україні розкрито в працях О.Заставецької [9,10].

Серед новітніх напрямків також слід відзначити розробку наукових підходів до оцінки та використання природно-ресурсного потенціалу (В.Руденко), теоретико-методологічних засад географічної науки у контексті розвитку інформаційного суспільства (М.Багров), методологічних основ та історії політико-географічних досліджень (М.Дністрянський), теоретичних проблем соціальної географії (Л.Шевчук) та обґрунтування сутності інформаційної концепції взаємодії суспільства та природи (К.Немець, Л.Немець) , концепції суспільно-географічного прогнозування регіонального розвитку (К.Мезенцев) .

Отже, саме в умовах розбудови Незалежної української держави протягом останніх шістнадцяти років національна суспільно-географічна наука остаточно утвердилася в самостійну галузь наукового пізнання, за якою велике майбутнє. Основні завдання суспільної географії в Україні та відповідно перспективи її розвитку окреслені в працях сучасних українських учених, зокрема М.Пістуна [25,29,31], Я.Жупанського [7,8], Я.Олійника та А.Степаненка [19,21,22], О.Шаблія [37,38,39,40], О.Топчієва [34,35,36], М.Багрова [1], К.Нємця [17], Л.Немець [18] та ін.

Окреслюючи перспективи у розвитку методологічних основ суспільної географії в Україні першочерговим нам бачиться потреба остаточного подолання наукової кризи шляхом конструктивного синтезу географічних досліджень. У зв'язку з тим, що наявний поділ географічних наук, який склався не стільки за предметами дослідження, скільки з історичних причин, стає все більш неприйнятним. Сьогодні головне завдання географічної науки – це формування принципів узагальнюючої методології та теорії, котрі відповідатимуть статусу єдиної географії. Подібна методологічна трансформація може бути обґрунтована сучасними тенденціями ускладнення системних зв'язків суспільних процесів з одного боку та неможливістю пізнання окремо взятих процесів у системі «природа – населення – господарство», з іншого, як відособлених елементів. Саме така методологічна єдність географії забезпечить її повернення до великомасштабного мислення, до узагальнюючої теорії, до поєднання окремих наукових галузей в єдине ціле. В результаті синтезу географічної науки має відбутися взаємозбагачення на методологічному рівні шляхом формування системної цілісності пізнавального процесу. Виходячи з цього сучасну географію можна визначити як науку про складні системні взаємопов'язані територіальні об'єкти природи, населення і господарства; тоді предметом географічної науки будуть закономірності розвитку і організації системи «природа – населення – господарство». Методологічні основи сучасної української суспільної географії в умовах трансформаційних процесів географічної науки потребуватимуть свого уточнення і розширення визначення її об'єкта та предмета досліджень [44, с.239].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Багров Н. В. География в информационном мире. – К.: Либідь, 2005. – 182с.
2. Балабанов Г. В., Горленко І. О., Пістун М. Д. Суспільна географія в Україні // Український географічний журнал. – 1996. – № 2. – С.15–20.
3. Балабанов Г. В., Кавецький І. Й., Качаєв Ю. Д. та ін. Розвиток теоретичних засад суспільної географії в умовах ринкових перетворень // Український географічний журнал. – 2001. – № 3. – С. 69–79.
4. Вступ до економічної і соціальної географії: Підручник / А. П. Голиков, Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко. – К.: Либідь, 1996. – 320 с.
5. Горленко И. А., Балабанов Г. В. Современный этап развития экономико-географических

- исследований в Украинской ССР // Развитие географической науки в Украинской ССР. – К., 1990. – С. 94–101.
6. Горленко І. О. Балабанов Г. В. Розвиток економічної географії в Національній Академії Наук України // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Географія. – 1998. – Вип. 43. – С. 26–30.
 7. Жупанський Я. І. Історія географії в Україні. – Л.: Світ, 1997. – 262 с.
 8. Жупанський Я. І. Історія географії в Україні: Посіб. Вид. друге, доповнене – К., 2006. – 273 с.
 9. Заставецька О., Мариняк Я. Суспільна географія – новий погляд на проблему // Історія української географії. Всеукраїнський часопис. – Тернопіль, 2001. – Вип. 3. – С. 62–68.
 10. Заставецька О., Дітчук І., Кузишин А. Українізація української суспільної географії (До 70-річчя від дня народження професора Олега Шаблія) // Історія української географії. Всеукраїнський часопис. – Тернопіль, 2005. – Вип. 12. – С. 8–11.
 11. Заставний Ф. Д. Географія України: У 2 – х книгах. – Львів: Світ, 1994. – 472 с.
 12. Іщук С. І. Промислові комплекси України. Наукові основи територіальної організації. – К.: Вид. Паливода А. В., 2003. – 248 с.
 13. Іщук С. І. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: навч. посіб. – К.: Вид. Паливода А. В., 2006. – 284 с.
 14. Луцишин П. В. Вступ до економічної і соціальної географії (основи теорії). – К.: НМ КВО, 1993. – 160 с.
 15. Луцишин П. В., Клімонт Д., Луцишин Н. П. Територіальна організація суспільства (основи теорії): Навч. посібник. – Луцьк: Вежа, 2001. – 334 с.
 16. Мезенцев К. В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку: Монографія. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2005. – 253 с.
 17. Немець К. Суспільна географія: проблеми і нові горизонти // Часопис соціально-економічної географії. Міжрегіональний збірник наукових праць. – Харків, 2006. – Вип. 1. – С. 60–69.
 18. Немець Л. Теоретико-методологічні аспекти сучасної соціальної географії // Часопис соціально-економічної географії. Міжрегіональний збірник наукових праць. – Харків, 2006. – Вип. 1. – С. 45–55.
 19. Олійник Я. Б., Степаненко А. В. Вступ до соціальної географії: Навч. посіб. – К.: Знання, КОО, 2000. – 204 с.
 20. Олійник Я. Суспільно-географічні дослідження професора Миколи Пістуну // Історія української географії. Всеукраїнський часопис. – Тернопіль. – 2000. – Вип. 2. – С. 19–22.
 21. Олійник Я., Степаненко А. Методологічні принципи досліджень в економічній і соціальній географії // Часопис соціально-економічної географії. Міжрегіональний збірник наукових праць. – Харків, 2006. – Вип. 1. – С. 6–21.
 22. Олійник Я., Степаненко А. Географічний простір як дослідницька парадигма в економічній і соціальній географії // Часопис соціально-економічної географії. Міжрегіональний збірник наукових праць. – Харків, 2007. – Вип. 2. – С. 5–27.
 23. Паламарчук М. М. Соціально-економічна географія як наука та її значення для сучасної України // Український географічний журнал. – 1995. – № 4. – С. 7–12.
 24. Паламарчук М. М., Паламарчук О. М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії: Посібник для викладачів економічних і географічних факультетів вузів, наукових працівників, аспірантів. – К.: Знання, 1998. – 416 с.
 25. Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії. – К.: Вища школа, 1996. – 230 с.
 26. Пістун М. Д. Особливості формування і розвитку української економіко-географічної школи // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Географія. – 1998. – Вип. 43. – С.

- 3–6.
27. Пістун М. Д., Гуцал В. О. Розвиток економічної та соціальної географії в Київському університеті // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Географія. – 1998. – Вип. 43. – С. 23–26.
 28. Пістун М. Д., Олійник Я. Б. Історія розвитку кафедри економічної і соціальної географії // Економічна та соціальна географія. – К., 1999. – Вип. 48. – С. 4–9.
 29. Пістун М. Д. Завдання суспільної географії в контексті проблем регіонального розвитку України // Український географічний журнал. – 2003. – № 2. – С. 21–26.
 30. Пістун М. Д. Передумови та аргументи формування української економіко-географічної школи в 20-х роках ХХ століття // Український географічний журнал. – 2004. – № 3. – С. 68–74.
 31. Пістун М. Про нові напрями розвитку суспільно-географічних досліджень в Україні у 90-і рр. ХХ – на початку ХХІ століття // Історія української географії. Всеукраїнський часопис. – Тернопіль, 2005. – Вип. 12. – С. 12–15.
 32. Топчієв О. Г. Терміни і поняття в економічній географії. – К.: Рад. школа, 1982. – 160 с.
 33. Топчієв О. Г. Основи суспільної географії: Навчальний посібник. – Одеса: Астропринт, 2001. – 560 с.
 34. Топчієв О. Г. Про предметну область і предмет суспільної географії // Український географічний журнал. – 2004. – № 2. – С. 3–7.
 35. Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: Навчальний посібник. – Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.
 36. Топчієв О. Методологічні трансформації у сучасній географії // Часопис соціально-економічної географії. Міжрегіональний збірник. – Харків, 2007. – Вип. 2. – С. 27–33.
 37. Шаблій О. Проблеми декомунізації та дерусифікації соціально-економічної географії в Україні // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 1999. – № 11 (112). – С. 2–3.
 38. Шаблій О. І. Історичні виміри української географії // Історія української географії. Всеукраїнський часопис. – Тернопіль, 2000. – Вип. 1. – С. 7–15.
 39. Шаблій О. І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Л.: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 744 с.
 40. Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії: Підручник. – Л.: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 444 с.
 41. Шевчук Л. Виникнення соціальної географії як самостійної галузі знань // Історія української географії. Всеукраїнський часопис. – Тернопіль, 2003. – Вип. 7. – С. 6–11.
 42. Шевчук Л. Т. Соціальна географія: Навч. посібник. – К.: Знання, 2007. – 349 с.
 43. Шевчук С. М. Розвиток методології суспільної географії в Україні у першій половині ХХ століття // Економічна та соціальна географія: Наук. зб. / Ред. кол.: С. І. Ішук (відп. ред.) та ін. – К., 2005. – Вип. 56. – С. 27–37.
 44. Шевчук С. М. Фактори розвитку методологічних основ української суспільної географії на сучасному етапі // Географія та екологія: наука і освіта: II Всеукраїнська науково-практична конференція. Умань, 17–18 квітня 2008 р. – Умань, 2008. – С. 237–239.